

Ernst van den Hemel

PASSIE
VOOR DE
PASSIE

De Matthäus, The Passion en andere
passiespelen in ontkerkelijkt Nederland

ten have

Ernst van den Hemel

PASSIE VOOR DE PASSIE

*De Matthäus, The Passion en andere
passiespelen in ontkerkelijkt Nederland*

 ten have

Inhoud

Woord vooraf	7
Inleiding: Passie voor de passie in hedendaags Nederland	9
1. Brood en passiespelen: Passie als leed en feelgoodbegrip	19
2. Bach als Nederlander? Passie voor de Matthäus-Passion	48
3. Jezus op de fiets: The Passion – een universeel verhaal van verbinding of reli-kitsch?	70
4. Jezus in Amsterdam Zuidoost, Tegelen, Twente en de Biblebelt: Lokale passie, religie en identiteit	97
5. Conclusie: Waarom mensen passie spelen	114
Dankwoord	121
Noten	123

Woord vooraf

Deze studie naar passie in hedendaags Nederland komt voort uit het project *HERILIGION: Vererfgoedisering van religie en sacralisering van erfgoed*, een van de vele onderzoeksprojecten van het Meertens Instituut en het Humanities Cluster van de KNAW naar hedendaagse cultuur in Nederland. Vanuit een dynamische opvatting van cultuur wordt geprobeerd inzichtelijk te maken hoe mensen door middel van ritueel, erfgoed, religie en populaire cultuur houvast proberen te vinden in een complexe door diversiteit gekenmerkte, voortdurend veranderende wereld.

1. BROOD EN PASSIESPELEN

Passie als leed en feelgoodbegrip

Ik heb het altijd een beetje vreemd en potentieel onhygiënisch gevonden: ‘brood gemaakt met liefde en passie’. Zo staat het toch echt op de verpakking van het brood van de Albert Heijn. En Albert Heijn is niet het enige bedrijf dat reclame maakt met passie. Integendeel, het is een razend populair begrip in de reclamewereld. Mede dankzij mijn collega’s heb ik een heel mapje op mijn computer met voorbeelden die illustreren waar in de ogen van reclamemakers het begrip passie zich allemaal voor leent. Hier een kleine selectie: ‘Gezocht: programmeur met passie’, ‘Dezelfde passie die u voor uw hobby heeft hebben wij voor uw gehoor!’ of, mijn favoriet, ‘Passie voor nasi’. Er zijn volgens Google tientallen bedrijven in mijn omgeving die in hun omschrijving het woord passie gebruiken (‘Passie voor Pellets: Pelletkachels Noord-Holland’, of ‘Kwaliteit en Passie: Eetwinkel ’t Hoekje is niet zomaar een snackbar’). Volgens de website careerwise.nl is de vraag ‘wat is je passie?’ een van de meest gestelde vragen tijdens sollicitatieprocedures en er zijn talloze websites die ons kunnen helpen hierop te antwoorden (‘3 stappen om je passie te verwoorden in je motivatiebrief’).

Passie wordt in de bovenstaande voorbeelden als feelgoodbegrip gebruikt. Maar daarnaast zit er ook iets dwingend in het veelvuldige gebruik ervan. Je hebt klaarblijkelijk

passie nodig in het leven, zonder passie mist er iets. Je brood is minder lekker, een liefdesrelatie zonder passie is zielloos en je wordt waarschijnlijk niet aangenomen als je tijdens je sollicitatiegesprek niet op de juiste manier zou kunnen vertellen wat je passie is.

Ook bij de huidige Nederlandse passiespelen wordt passie naar voren gebracht als een feelgoodbegrip. Het thema van The Passion in 2017 was bijvoorbeeld *Love connects all, share the passion*. Ook in de Matthäus-Passion wordt de luisteraar vaak passie beloofd. In het programma van The Bach Choir and Orchestra of the Netherlands staat bijvoorbeeld vermeld: ‘De werkelijk gepassioneerde uitvoeringen van Leusinks Bach Choir & Orchestra worden jaarlijks bezocht door vele liefhebbers van Bachs meesterlijke passie.’

Hoe is dit zo gekomen? Wat heeft het lijdensverhaal van Christus te maken met een algemeen omarmd feelgoodbegrip in hedendaags Nederland? Twee vragen zijn hierbij belangrijk. Ten eerste is het van belang te begrijpen hoe passiespelen onderdeel zijn geworden van een emotioneel register waarmee een breed scala aan emoties gevoeld kan worden. Ten tweede is het van belang te begrijpen hoe dit register vandaag de dag in Nederland functioneert. Laten we daarom beginnen met het beginpunt van deze ontwikkeling waarbij passies gezien worden als heftige emoties die behoorlijk gevaarlijk kunnen zijn.

Passie als Lijden en hoe het te vermijden

Via het Griekse πάθος, *pathos*, oftewel ‘sterk gevoel’, kwam het begrip *passio* het Latijn binnen. Voordat het in het christendom het leed en de kruisiging van Christus ging betekenen, werd het begrip gebruikt voor sterke gevoelens of

emoties en dan in het bijzonder leed. Een tweede betekenis van het woord luidt ‘aandoening’ of ‘ziekte’ (denk maar aan het hedendaagse woord ‘pathologisch’ dat ook verbonden is aan ziektes en aandoeningen). In deze twee betekenissen, ‘sterke emotie’ en ‘aandoening’, ligt besloten hoe er over sterke gevoelens werd gedacht. Sterke gevoelens *doe* je niet, die onderga je. In het Nederlandse woord ‘lijdzaam’ zit ook een dergelijke lading. Het begrip ‘passie’ heeft sterke associaties met het verliezen van controle; passies zijn wilde zaken waarbij we zelf niet helemaal in het zadel zitten. We kiezen niet voor passies, we belijden passie, we ondergaan passies.

Althans, dit is de opvatting van een aantal filosofen in de oudheid. In Plato’s boek *Phaedo* spreekt Socrates over hoe onze diepe gevoelens onze ziel tot gevangene van het lichaam maken. In het algemeen zien we bij Plato een wantrouwen van bepaalde sterke emoties, zoals angsten of oncontroleerbare lusten. Dit zien we in de metafoor van de paardenmenner. We zijn, in deze metafoor, als een paardenmenner die een strijdkaar met twee paarden onder controle probeert te houden. Het ene paard is nobel en redelijk, maar het andere paard is impulsief en wild. Het leven is een constante strijd om het wilde paard van de passies onder controle te krijgen.

Dit soort bespiegelingen over de onwenselijke effecten van passies leidden ook tot vragen over praktische zaken. Hoe kan een maatschappij ervoor zorgen dat de passies niet te veel invloed krijgen? Is het voor een maatschappij bijvoorbeeld goed als de bevolking veel emotioneel geladen theatervoorstellingen ziet of juist niet? Plato stelde in zijn boek *De Staat* dat in een ideale maatschappij dichters en theatermakers verbannen moeten worden omdat ze te veel op de emoties van mensen inspelen. Als je naar het theater gaat en je ziet, bijvoorbeeld, een huilende Achilles die rouwt om zijn strijdmaker dan kweek je daar maar zwakke mensen mee. Aristoteles

had daar weer heel andere gedachten over. Volgens hem was het goed om emotionele theaterstukken op te voeren. Mensen worden daardoor juist genezen van hun diepe emoties. Je kunt je emoties kwijt in het theater om dan vervolgens, met minder emotionele bagage, het leven weer in te stappen. We zien hier dat de discussie over passie ook vaak ging over hoe je passie kon controleren en in goede banen kon leiden. Het publiek aan je kant krijgen door het bespelen van emoties speelde ook een belangrijke rol in de retorica (*pathos* was samen met *ethos* en *logos* één van de drie middelen van retorische overtuiging volgens Aristoteles). De discussie stond meestal in het teken van de vraag hoe de emoties het beste gecontroleerd konden worden.

Deze discussie herhaalt zich overigens regelmatig als het gaat over hedendaags geweld in popmuziek, computerspelletjes of films. Leven we daar onze lagere driften in uit waardoor er minder reallife geweld plaatsvindt (dit is het argument dat Aristoteles maakte)? Of wekken gewelddadige cultuurproducten nu juist gewelddadig gedrag op en moeten ze daarom beperkt worden (denk aan Plato en zijn pleidooi voor pedagogisch verantwoorde culturele uitingen)? De een wijst naar gewelddadige Japanse mangastrips en de lage criminaliteitscijfers in Japan om te bewijzen dat het gezonder is om uitlaatkleppen voor heftige emoties te vinden. De ander wijst naar de schoolschutters in Columbine en hun voorliefde voor de gewelddadige muziek van Marilyn Manson die hen ertoe aangezet zou hebben.

Maar, terug naar de Grieken. We zouden hier nog kunnen uitwiden over de stoïcijnse filosofen, voor wie bevrijding van emoties het hoogste doel was, of over Epicurus, voor wie genot in juiste banen geleid moest worden. Maar het algemene punt is misschien wel duidelijk: in de Griekse filosofie waren de passies onderwerp van een fundamentele filosofie-

sche discussie, met sterk morele en praktische dimensies. Niet zelden werden de passies gezien als probleem, of obstakel op weg naar een evenwichtig en gematigd leven. Maar kon je ze uitbannen of moesten ze in goede banen geleid worden? Hoe voorkwam je dat je een slaaf van je passies werd?

Dit is een belangrijk onderdeel in de geschiedenis van passie. Een teveel ervan was gevaarlijk en niet goed voor een maatschappij. Mensen werden als verminderd toerekeningsvatbaar gezien als ze te heftige emoties hadden (daarom spreken we nog steeds van een *crime passionnel*).

Het valt op hoe weinig van deze waarschuwing in het hedendaags gebruik van het woord passie aanwezig is. Ik begon dit hoofdstuk met een reeks voorbeelden van passie als feelgoodbegrip. Daarbij blijven alle scherpe randjes van het begrip onbenoemd. We worden tegenwoordig niet snel gewaarschuwd voor een teveel aan passie. Het is bijvoorbeeld niet waarschijnlijk dat in een sollicitatiegesprek de vraag opkomt: 'Hoe beteugel jij je passies?' Ook bij het opvoeren van de Matthäus en The Passion is het risico van passies volledig onbenoemd; blijkbaar gaat het hier om een maatschappelijk gewenste vorm van passie. Vanwaar die verandering van een negatief in een positief begrip? Om dat te begrijpen hebben we een volgende stap in de geschiedenis nodig, die van het christendom.

Het christendom bouwt voort op de inzichten in de Griekse filosofie. Ook in het christendom zien we zorgen over het beteugelen van emoties, en zien we de zorgen over de lagere driften van de mens. Maar het christendom geeft een bijzondere en zeer invloedrijke draai aan deze discussie. Leed is niet meer alleen iets wat je moet voorkomen. Integendeel, het wordt in bepaalde opzichten iets goeds. Door te lijden kunnen er goede zaken gebeuren. Dat zien we terug in het meest basale symbool van het christendom: het kruis.

Leed als deugd: hoe het christendom de passie omarmde

Het raakte me opeens. Ik denk dat ik een jaar of vijftientig was. Ik wist natuurlijk ergens wel dat het lijden van Christus een belangrijke rol speelde in het christendom. Ik was nota bene al beginnend religiewetenschapper. Toch overviel het me toen ik een kerk in Portugal binnenstapte: er hangt een *lijk* aan dat kruis. Het kruisbeeld met een uitgemergelde Jezus eraan maakte plotseling een diepe indruk. Over heel de wereld hebben mensen afbeeldingen van een lijk op een martelwerktuig in huis, in de kerk of op hun lichaam.

Het feit dat die realisatie pas zo laat bij mij binnenkwam vloeit ongetwijfeld voort uit mijn niet-religieuze opvoeding, of uit hoe ik als jong mens in de wereld rondstapte, maar waarschijnlijk heeft het ook te maken met hoe vanzelfsprekend bepaalde aspecten van het christendom zijn geworden. Het meevoelen met het leed van Christus is een belangrijke en centrale dimensie van het christendom. In het woord 'compassie', medelijden, mee-leven, wordt het helder uitgedrukt: leed krijgt een positieve lading.

Maar het christendom geeft hiermee geen toestemming voor het simpelweg toelaten van alle emoties. De mens in het christendom is in wezen zondig, en wordt gekenmerkt door zondige neigingen en lage driften. En dat betekent dat we onze verlangens moeten wantrouwen. Lust, hebzucht, jaloezie, de doodzondes hebben te maken met diepe emoties die onvoldoende gecontroleerd worden.

Vanaf het begin is het christendom, zoals misschien wel alle religies, in staat om emoties op te wekken en te sturen. We kunnen denken aan de metafoor van Plato: de mens heeft zondige driften die als wilde paarden onder controle gehouden moeten worden. Het opwekken van medelijden, het kanaliseren en controleren van emoties is voor christenen

altijd een centrale focus geweest. En het is daar heel doeltreffend in gebleken.

De Bijbel speelt een belangrijke rol bij het succes hiervan aangezien die prozaische, en relatief aansprekende teksten over leed, dood en wederopstanding bevat. Daarnaast heeft het christendom vanaf het begin ook andere media gebruikt om deze boodschap uit te dragen. De preek, de kerkdienst, het gebed, muziek, kunst, we kunnen het succes van het christendom niet begrijpen als we geen oog hebben voor de manier waarop allerhande media ingezet worden om de emoties van het individu op te wekken en te sturen.

De zintuigen en het lichaam zijn hierbij belangrijk. Denk alleen maar aan de wijze waarop een kerkdienst werkt. Een kerkdienst doet een beroep op alle aspecten van het menselijk lichaam: de geest wordt door de tekst bediend, maar ook geur (wierook), smaak (wijn, hostie), gehoor (muziek), zicht (beelden, schilderijen, glas-in-loodramen) worden ingezet. Vooral de kerkdiensten rond Pasen waren emotioneel geladen multimediale gebeurtenissen, waarin op zeer efficiënte wijze gebruik werd gemaakt van deze aspecten. Het is deze traditie die vervolgens los van de kerk komt in de passiespelen.

Pasen en de eerste passiespelen

De paastijd is al vanaf het vroege christendom een tijd van mediagebruik en emotie. Al in de vierde eeuw werd tijdens de Stille Week (voorafgaand aan Pasen) het passieverhaal zingend voorgedragen. Vanaf de negende eeuw werden op Palmzondag, dinsdag, woensdag en Goede Vrijdag de evangelieteksten van Matteüs, Marcus, Lucas en Johannes voorgedragen. In de twaalfde eeuw begon daarbij een rolverdeling te ontstaan. Het passieverhaal kreeg zo een (nog relatief simpele) theatraliteit.

Het was misschien niet de meest spectaculaire opvoering, maar in essentie was er al sprake van een theatrale en muzikale opvoering van het lijdensverhaal.⁵ De traditie van de passiespelen begint echter pas daadwerkelijk als het paasverhaal opgevoerd wordt in het publieke domein en als onderdeel van een nieuwe emotie-gerichte vroomheid.

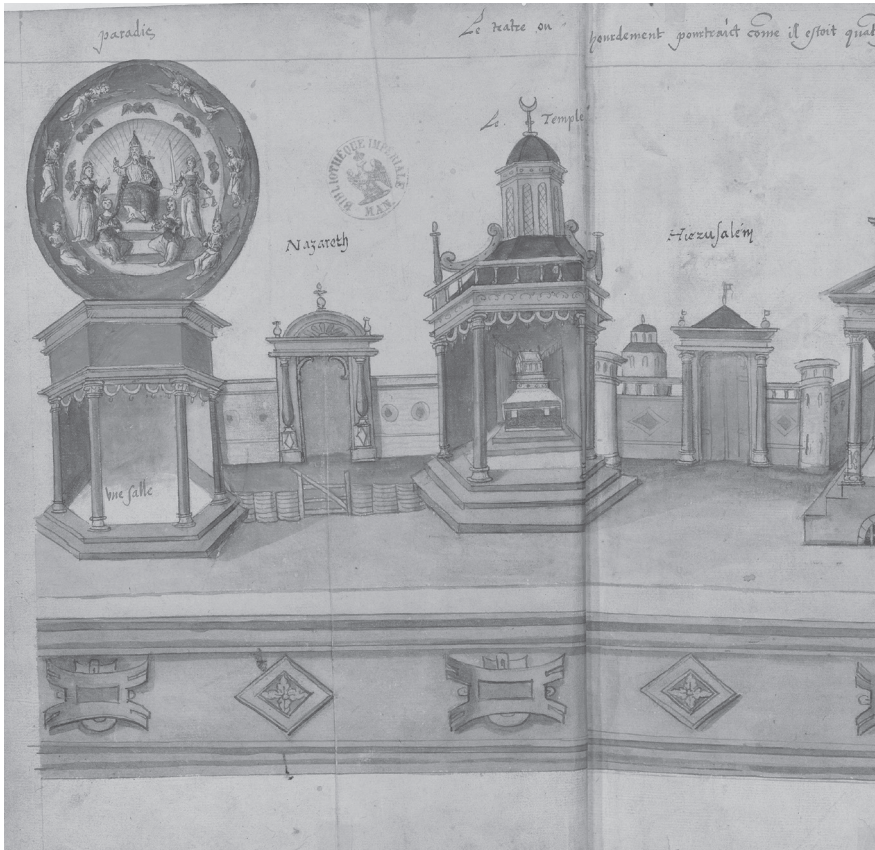
Zoals onderzoek van Herman Roodenburg laat zien komt in de late middeleeuwen een nieuwe emotioneel geladen manier van omgaan met het christendom op.⁶ Het lijdensverhaal van Christus wordt daarbij ingezet om het volk op nieuwe manieren aan te spreken en een toegankelijker religieuze beleving mogelijk te maken. Met expliciete verbeeldingen van het leed van Christus, waaronder gedetailleerde bloedige afbeeldingen, en vlammeende betogen waarin martelingen tot in detail worden omschreven, worden de emoties van het publiek zo veel mogelijk opgestookt. Het is in deze tijd dat de passiespelen opkomen.

Passiespelen en special effects

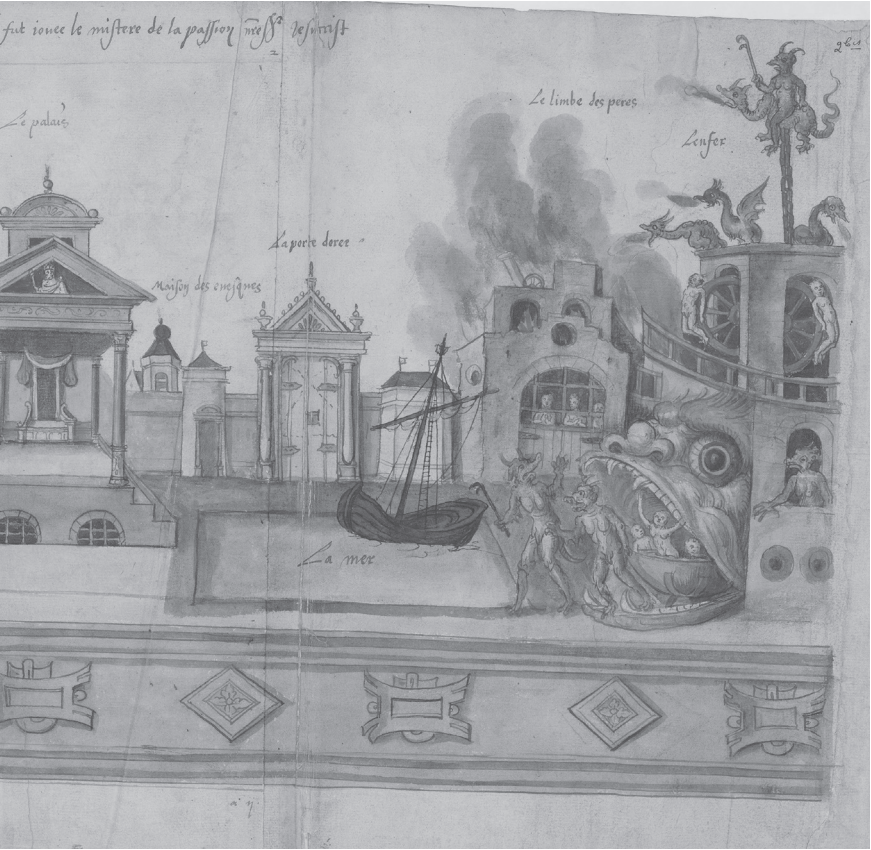
In de late middeleeuwen ontpopten passiespelen zich tot ware spektakels die uitblonken in het gebruik van special effects. Van een passiespel in Coventry in de zestiende eeuw zijn de volgende regels uit de boekhouding bewaard gebleven: '8 pence voor het opzetten van de hellemond' en '4 pence voor het onderhouden van het vuur bij de hellemond'.⁷ Bij dit passiespel werd er gebruikgemaakt van een ingang naar de hel, inclusief mechanische kaken en gevuld met echt vuur. Het passiespel in 1437 in Metz was klaarblijkelijk nog uitgebreider: een mechanisch aangedreven hellemond slikte op het toneel zondaars door, onderwijl het publiek bestraffend toelooerend met glinsterende ogen. Er bestaan overleve-

ringen van passiespelen in Spanje waarbij Christus ten hemel vaart met behulp van een platform, en waarbij dankzij een complex systeem van katrollen en touwen engelen en wolken heen en weer vliegen, terwijl duiveltjes met ontblote billen de hel in- en uitgetakeld werden. In 1510 werd in Chateaudun een passiespel opgevoerd op een podium waar aan de ene kant de hemel was uitgebeeld en aan de andere kant de hel. De hel was uitgerust met een serie special effects die alle zintuigen van het publiek aanspraken. Er werd geramd op potten en pannen, gekrijs dat het geluid van demonen en verdoemden moest voorstellen richtte zich op de oren, het elaborate decor inclusief schilderijen bediende de ogen en zelfs de neus werd niet gespaard. Urine vanuit de textielindustrie, mest van de huidenindustrie, ingewanden van de slagers werden gebruikt om de hellemond te omhullen met helse geuren.

Deze anekdotes over de laat-middeleeuwse passiespelen laten een aantal elementen zien. Er worden hier geen middelen gespaard om de zintuigen van de mens aan te spreken en te betrekken bij de beleving van het lijdensverhaal van Christus. Zo was ook het toevoegen van het karakter van Maria Magdalena bijvoorbeeld een mogelijkheid om het passieverhaal te voorzien van seksuele elementen. Wat ook duidelijk blijkt is dat sommige zaken niet bepaald bijbelvast overkomen. Het gaat hier vaak om zaken die niet in de Bijbel vermeld staan, zoals duiveltjes, de afbeeldingen van de hellemond, maar ook bepaalde uitgebreide martelingen van Christus. Door de toevoeging van niet-bijbelse karakters als Meester Grabianus konden kolderieke elementen ingevoegd worden. De passiespelen ontwikkelden zich als steeds vrijere interpretaties van het lijdensverhaal van Christus waarbij de ervaring soms belangrijker was dan een bijbelgetrouwe weergave. Tot slot is

Decorontwerp voor een passiespel in Valenciennes in 1547. Aan de rechterzijde zien we de hel, met hellemond en diverse special effects.

er ook het lokale karakter. De passiespelen raakten sterk geassocieerd met de plek waar ze opgevoerd werden. Ze werden gespeeld door lokale acteurs, en werden de bron van een lokale trots.

Wanneer we dit op een rijtje zetten zien we dat de passiespelen bijzonder aansprekende evenementen moeten zijn geweest die op veel verschillende manieren de toehoorder erbij betrokken en aanspraken. Het narratief van Christus' leed werd invoelbaar gemaakt, dicht bij de eigen beleving gebracht en het is niet verwonderlijk dat deze op de emotie gerichte vormen van religie een groot succes waren. Maar dat succes had ook schaduwzijden.

Escalerende passies

De passiespelen ontstonden met het doel mensen meer te betrekken bij het geloofsleven, maar gingen al vrij snel een eigen leven leiden. De emoties die de passiespelen opwekten bleken namelijk lastig te controleren. De geschiedenis van de passiespelen staat bol van kerkelijke klachten over de immorele aspecten ervan, verdenkingen van heiligschennis en kritiek op heidense elementen.

Er was de kerk veel aan gelegen om de bovennatuurlijke elementen binnen de perken te houden. We vinden bijvoorbeeld geregeld aanwijzingen dat het gebruik van duiveltjes tot een minimum beperkt moest blijven en dat men zich het beste kon richten op zaken die ook daadwerkelijk in het evangelie stonden. Ook was er bezorgdheid over het feit dat gewone mensen Christus speelden. Werd hiermee niet het bijzondere van Christus 'platgemaakt'? Het heilige naar het alledaagse niveau van gewone mensen gebracht? De passiespelen brachten de discussie op gang of het opvoeren van

een passiespel een goede manier was om het evangelie over te brengen of dat het heiligschennis was dat het geloof meer kwaad dan goed deed.

Gedurende meerdere periodes in de geschiedenis van de passiespelen heeft de kerk geprobeerd passiespelen in te nemen, de tekst en inscenering te versoberen en al te uitbundige toevoegingen aan het bijbelse verhaal in te perken. Maar daarmee was het probleem van de wildgroei van passie niet zomaar opgelost. Niet alleen bleken passiespelen ook te kunnen bestaan op wat grotere afstand van de kerk, ook meer bijbelvaste passiespelen konden tot wilde emoties leiden.

Het fenomeen van antisemitisme tijdens de paastijd laat dit goed zien. De passiespelen gingen niet alleen gepaard met het opwekken van emoties van liefde en medelijden voor Jezus, maar ook met flink wat haat jegens de vijanden van Christus.⁸ Het beeld van de jood als christusmoordenaar was (en is) wijd verbreid in het christendom. Deze emoties intensiveerden niet zelden wanneer er passiespelen opgevoerd werden. De paastijd was de onveiligste tijd van het jaar voor joden. Tot op de dag van vandaag bestaan er passiespelen waarin deze antisemitische elementen aanwezig zijn.

Het is een belangrijk aspect in de geschiedenis van de passiespelen: het opwekken van emoties en het bij elkaar brengen van een gemeenschap rondom emoties kan zeer goed werken. Maar het is ook van belang om te zien dat de emoties die kunnen leiden tot intense gevoelens van saamhorigheid ook kunnen leiden tot een heftige uitsluiting. De opvoering van joden als christusmoordenaars en het gebruik van special effects om de martelingen en wreedheden die Christus aangedaan werden te visualiseren, verhevigden al bestaande vooroordelen en leidden niet zelden tot reële uitbarstingen van geweld.

Passiespelen gebruiken media en emotie om een zo breed mogelijk publiek aan te spreken, en verbinden zich daardoor aan allerhande maatschappelijke fenomenen en sectoren. We zullen in de volgende hoofdstukken zien dat wanneer passiespelen emoties oproepen, de emotionele tijdgeest onderdeel wordt van het passieverhaal. In de middeleeuwen zagen we dit bij de aversie jegens joden. Hoe komt de emotionele tijdgeest bij hedendaagse passiespelen terug? Wat gebeurt er met uitsluiting in hedendaagse passiespelen? Voordat we deze vragen kunnen beantwoorden moeten we nog enkele stappen maken. De passiespelen van de middeleeuwen zijn nog stevig geworteld in een algemeen christelijke maatschappij. Huidige passiespelen worden gezien als waardevol voor een diverse en ontkerkelijkte maatschappij. Hoe worden passiespelen ervaren in tijden waarin het christendom zijn monopolie verliest?

Passiespelen in het verdomhoekje

Om een aantal redenen (waaronder overigens niet eens primair het antisemitisme) kwamen de passiespelen vanaf ruwweg de zestiende eeuw in een kwaad daglicht te staan. Ze zijn zelfs een hele tijd bijna geheel verdwenen.

De reformatie speelde hierbij een belangrijke rol. Protestantisme formuleerden niet zelden stevige bezwaren tegen theater in het algemeen en de passiespelen in het bijzonder. Hun grotere nadruk op de Bijbel en de afkeer van afbeeldingen van het goddelijke zorgden ervoor dat de passiespelen op weinig bijval konden rekenen. Grote reformatoren als Luther en Calvijn hadden over het algemeen weinig geduld en genade voor stukken die vrijelijk omgingen met bijbelse teksten. Maarten Luther bijvoorbeeld schreef in 1519 dat

passiespelen misschien wel goed zijn in het opwekken van emoties, maar dat dit de toeschouwer niet verder helpt met betrekking tot het geloof.⁹

Maar ook vanuit de katholieke kerk konden de passiespelen op steeds minder steun en enthousiasme rekenen. Gedurende de zeventiende en achttiende eeuw traden katholieke machthebbers steeds vaker op tegen de passiespelen. Zij deden daarbij passiespelen in de ban en stimuleerden andere vormen van theater. De opkomst van zogenaamde Jezuïtentheater is hier een interessant voorbeeld van. Vergelijken met de woeste passiespelen was het Jezuïtentheater een dogmatisch rechtlijnige en bijbelvaste praktijk die sterk gericht was op het overbrengen van katholieke dogma's.

Uiteindelijk, tegen het einde van de achttiende eeuw, waren passiespelen bijna geheel verdwenen. Zo verbood keurvorst Maximiliaan III in 1770 alle passiespelen in heel Beieren. De redenen die aangevoerd werden laten zien hoe kerkelijke machthebbers over de passiespelen dachten. De voornaamste reden was dat 'het grote mysterie van onze heilige religie' niet 'thuishoort op een podium.' Vooral het feit dat hier acteurs zich voordoen als bijbelse personages wordt als heiligschennend gezien. In het bijzonder beklagt de aartsbisschop zich over 'een hele bende clowns die zich als Joden of duivels verkleden en het publiek dankzij hun capriolen aanzetten tot hysterisch gelach.' Nog een reden, zo voegde de aartsbisschop toe, was dat het heilige verhaal van Christus door lokale ondernemers uitgebuit werd uit winstbejag. Hij waarschuwde 'gretige zakenmensen' dat 'het geld dat zij met heiligschennende praktijken verdienden alleen maar zal leiden tot hel en verdoemenis.'¹⁰

Het gevolg van deze ontwikkeling was dat zowel in protestantse als in katholieke gebieden de passiespelen, voor zover zij deze periode overleefden, buiten de kerk voortgezet

werden en daarmee op afstand van de kerk kwamen te staan. Dit alles paste in een bredere ontwikkeling in Europa. Passiespelen werden in toenemende mate geassocieerd met achterlijke, wilde religie, en in plaats daarvan kwam het beeld op van een maatschappij die geregeerd moest worden door de rede. Althans, zo luidt een veelverteld verhaal over de Verlichting.

Het algemeen belang versus de passies?

Lang heeft men gedacht dat de Verlichting een stroming was die als doel had om de passies tot vijand te verklaren, en om zo een redelijke maatschappij te kunnen scheppen. Het past in een breder en vaak herhaald verhaal: we werden geregeerd door achterlijke religieuze emoties totdat we de rede ontdekten. Tot op de dag van vandaag wordt de Verlichting doorgaans gezien als tegenhanger van wilde religieuze emoties. Het is ondertussen echter steeds duidelijker geworden dat dit verhaal op een versimpeling gebaseerd is. Om dit te begrijpen moeten we wat nader inzoomen op een ontwikkeling die in de loop van de achttiende eeuw begon.

We zien in de Verlichting en in de aanloop ernaartoe belangrijke kritiek op passies ontstaan; ze werden als onverstandig, irrationeel en maatschappelijk gevaarlijk gezien. Denkers als René Descartes schreven pamfletten waarin passies omschreven werden als dierlijke zaken die de ziel overmeesteren, en in zijn *Metafysica van de moraal* bespreekt de Duitse filosoof Immanuel Kant de passies als diepgeworteld en ronduit kwaad.

Maar bij nader inzien blijkt de rol van de passies toch iets complexer dan alleen de strijd van het gevoel versus het verstand. Er wordt gedurende de achttiende eeuw een positie-

vere draai gegeven aan passies. Zo wordt er bijvoorbeeld door vrij veel denkers beargumenteerd dat mensen met goed gebruik van de passies bewogen kunnen worden om verstandig en rationeel te handelen. De Frans-Duitse Verlichtingsdenker Paul-Henri Dietrich, baron d'Holbach, bijvoorbeeld, vat het als volgt samen:

De passies zijn de echte tegenhangers van de passies. We moeten ze juist niet proberen te vernietigen, maar ze eerder in een juiste richting manoeuvreren: laten we passies die slecht zijn voor de maatschappij tegengaan met passies die goed zijn voor de maatschappij. Redelijkheid [...] is niks anders dan het goed kunnen kiezen welke passies we moeten volgen om gelukkig te worden.¹¹

De Verlichtingsdenkers waren dus helemaal niet tegen passies, ze zagen die juist als een wezenlijk kenmerk van het mens-zijn en als noodzakelijk ingrediënt voor vooruitgang. De mens kan niet zonder passies, maar je moet er wel voor zorgen dat je de juiste hebt, die goed zijn voor de maatschappij. Hiermee wordt het dus een taak voor overheid en intellectuelen om passies in goede banen te leiden, want anders stromen ze misschien kanten op die onwenselijk zijn.

Verlichting & passie voor verstandige religie

Eenzelfde soort houding gold voor religie. Verlichtingsdenkers zagen religie als gevaarlijk omdat ze mensen op hun diepste passies aansprak en hen mobiliseerde. De vraag was hoe de religieuze passies ingetoomd konden worden. Veel hedendaagse criticasters van religie halen graag de Verlichting aan als tegenwicht voor religieus extremisme. Maar in

de praktijk zien we dat ook in het tijdperk van de Verlichting men weliswaar de kerk bekritiseerde maar dat men de emotionele capaciteiten van religie op nieuwe manieren probeerde vorm te geven.

Een mooie indicatie hiervan is het artikel 'Fanatisme' in *de Encyclopédie*, gepubliceerd tussen 1751 en 1772. *De Encyclopédie* was een zo compleet mogelijke verzameling kennis, die het individu in staat moest stellen om een redelijk mens te worden. Zie hoe fanatisme gedefinieerd wordt:

Fanatisme is een blinde en gepassioneerde geestdrift, die voortkomt uit bijgeloof en ervoor zorgt dat mensen belachelijke, gevaarlijke, onrechtvaardige en wrede handelingen uitvoeren, niet alleen zonder schaamte of spijt, maar zelfs met een soort van plezier en troost. Fanatisme is derhalve niks anders dan bijgeloof in de praktijk gebracht.¹²

Wat opvalt aan deze definitie is dat het woord passie onderdeel is van een reeks onwenselijke uitwassen: blind, gepassioneerd, gevaarlijk, belachelijk, onrechtvaardig, wreed. Fanatisme is een passie die ons overmant en waardoor we zonder schaamte of spijt allerhande verkeerde dingen doen.

Maar ook hier geldt dat de religieuze passies niet zomaar afgeschafte of uitgeroeide moeten (of zelfs kunnen) worden. Er is een pedagogiek voor nodig om mensen hun passies beter te leren beheersen. En daarin keert ook de religie weer terug. Het lemma 'fanatisme' eindigt met een gebed gericht op de fanatici, waarbij gebeden wordt dat hun harten gevuld worden met betere emoties. En God wordt gevraagd: 'zorg ervoor dat ze begrijpen dat het rede noch dwang is maar eerder Uw licht en goedheid waardoor de ziel de juiste kant op wordt geleid'. Het is volgens de auteurs van het lemma een belangrijke taak voor een verlichte maatschappij om

menselijke emoties op de juiste manier te stimuleren en te sturen. En om mensen te verleiden hun eigenbelang in te zien.

Het is kortom een dubbele erfenis van de Verlichting wat passies betreft: aan de ene kant zien we een sterke nadruk op de rede als bron van het goede, waarbij passies en dan vooral die van religies als ouderwets en potentieel schadelijk voor de maatschappij worden gezien. De mens is verminderd toerekeningsvatbaar als hij of zij aan passies overgeleverd is en dat is een probleem voor een redelijke maatschappij. Aan de andere kant moeten juist uit naam van een redelijkere maatschappij passies niet zomaar genegeerd of onderdrukt worden, maar met een emotioneel indrukwekkender verhaal gestuurd worden.

De juiste passies in het theater

Deze ontwikkeling valt ook te signaleren in Nederland. De historici Edwina Hagen en Inger Leemans hebben in kaart gebracht hoe er tijdens de achttiende eeuw over ‘de driften’ geschreven werd in Nederlandse toneelteksten. We zien daarin dat in de eerste helft van de achttiende eeuw een bekend beeld van de passies naar voren komt. Liefdesdriften, seksuele lust, maar ook agressieve driften zoals moordlust, woede en wraakzucht komen in theaterstukken naar voren als problemen voor individu en maatschappij. Deze driften werden vaak tegenover elkaar geplaatst, waarbij rede en drift streden om de macht over de menselijke ziel:

Hevige en ongeremde ‘behaagzucht, eigenliefde, wellust, spilzucht, geldzucht, dweperij, hypochondrie en leeszucht’ leverden personages op die een probleem voor zichzelf en hun omgeving

vormden [...] Wanneer zij hun driften niet leerden te temperen, liep het doorgaans slecht met ze af.²¹³

De theaterstukken uit deze periode lijken het beeld te bevestigen dat vaak circuleert, dat van nuchtere Nederlanders, die een moralistisch vertoog opzetten over al te extreem gedrag en met opgeheven vinger verstand en gematigdheid prediken.

Hagen en Leemans laten zien dat in de loop van de achttiende eeuw zaken anders komen te liggen: driften worden in die periode steeds positiever omschreven. Een voorbeeld is het toneelstuk van Johannes Nomsz uit 1782 getiteld *De driftige*. Hierin wordt een figuur opgevoerd die lijdt aan een driftig gemoed. Maar in plaats van dat de driften van de hoofdpersoon worden afgekeurd, wordt duidelijk dat driften een goddelijke oorsprong hebben en niet onderdrukt moeten worden maar eerder in goede banen geleid. Dit wordt nog eens versterkt doordat het karakter Muldorp wordt opgevoerd, een tegenhanger van de hoofdpersoon, die een ernstiger probleem heeft: Muldorp heeft helemaal geen driften. Hij is apathisch en laat bijvoorbeeld een drenkeling verdrinken. In *De driftige* wordt het beeld geschetst van passies als een controleerbare, positieve kracht. Kortom, op het Nederlandse toneel van de achttiende eeuw gebeurt wat we hierboven ook zagen in de Verlichtingsfilosofie: de mening heerst dat men de driften het beste met emoties te lijf kan gaan, en dat passies, mits juist afgesteld, niet alleen een onvermijdelijk maar ook een onmisbaar ingrediënt zijn van een betekenisvol leven.

Deze overtuiging krijgt vervolgens ook een politieke lading, wanneer de juiste driften als noodzakelijk worden gezien voor een gezond patriotisme. Zie bijvoorbeeld het volgende citaat uit Hazeu Cornelisz' *De zegepraal van mr. J. Necker* uit 1789:

Wat kan de drift

[...] niet te weeg brengen! – ik verwonder mij
over mij zelve, mijn hart verheugd zich [...] van
vergenoeging, dat de Burgerij zich Wapend tégen
de ondeugd.¹⁴

Ook hier zien we dat de driften tegen de ‘ondeugd’ ingezet worden; het wordt zelfs een zaak van maatschappelijk belang om de burgerij ertoe aan te zetten de juiste driften te laten beleven. Het beeld dat deze studie naar de rol van driften in politiek en theater schetst staat haaks op het vaak herhaalde beeld van de nuchtere Hollander. In plaats daarvan zien we een verfijnde en politieke omarming van de driften, op voorwaarde dat ze in de goede richting bewogen werden. De kritiek op religieuze passie ging gepaard met het overnemen van de verantwoordelijkheid voor de passie door de staat of de gemeenschap. Passie werd een publieke zaak, en het theater werd een middel om passies in het publiek op de juiste manier op te wekken en te kanaliseren.

Voor de wilde passiespelen van de middeleeuwen betekende dit over het algemeen dat ze volgens achttiende-eeuwers beter vervangen zouden kunnen worden door verstandiger, verlichter theater. De paar passiespelen die deze periode overleefden werden vaak opgevoerd op het platteland, buiten het zicht, niet zozeer verbonden aan de officiële leer van de kerk, maar eerder als ‘volkse’ traditie. In de volgende paragraaf zal ik laten zien hoe passiespelen opnieuw relevant werden toen juist ‘volkse tradities’ weer in het middelpunt van de belangstelling kwamen te staan: de passiespelen worden met de opkomst van de romantiek opnieuw ontdekt.

PASSIE VOOR DE PASSIE

Elk jaar beleven miljoenen Nederlanders een opvoering van het lijdensverhaal van Christus. Of het nu gaat om de Matthäus-Passion, The Passion of een van de vele andere passiespelen, in Nederland is er sprake van een opvallende populariteit van het verhaal van Christus' kruisiging. Wat betekent deze passie voor de passie?

Vaak wordt gewezen op het genie van Bach of de kracht van het bijbelverhaal. Maar is dat ook wat mensen beleven? Wat voelt, bijvoorbeeld, een babyboomer met religie-allergie bij het zingen van het 'Erbarme Dich' in de meezing-Matthäus? En wat betekent het grote, lichtgevende kruis dat jaarlijks tijdens The Passion voor de ogen van miljoenen tv-kijkers door de straten van een stad gedragen wordt?

Ernst van den Hemel laat zien hoe het verhaal van Christus in het ontkerkelijkt Nederland beleefd wordt. De verschillende passiespelen blijken vaak iets heel anders te betekenen dan de organisatoren hopen. *Passie voor de passie* geeft een uniek inkijkje in de emotionele staat van Nederland.

Ernst van den Hemel (1981) is religie- en cultuurwetenschapper. Hij is werkzaam bij het Meertens Instituut in Amsterdam. Eerder publiceerde hij *Calvinisme en politiek* (2009).

th ten have

www.uitgeverijtenhave.nl

